

HAMDÂNÎLERDE ASTROLOJİ, ASTRONOMİ VE TIP

Ömer Tokuş

Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl, Türkiye

Öz

Abbâsîlerin merkezden uzak şehirler üzerindeki siyâsî otoritesinin zayıflaması, X. asırdan itibaren Musul ve Halep gibi köklü kültürel ve ilmî geçmişe sahip şehirlerin yerel emirlerin eline geçmesi ile sonuçlanmıştır. Hamdânîler, Abbâsîlerin bu zaafından faydalanarak Musul ve Halep gibi şehirleri ele geçirmiş, buralardaki kültürel ve ilmî mirası da devam ettirerek daha ileri bir aşamaya taşımışlardır. Hamdânîler ile birlikte Musul ve Halep'te pozitif ve dinî ilimler yeni bir ivme kazanmış ve söz konusu ilimlerin ilerlemesi için de Hamdânî emirleri hediye ve maaşlar ile teşviklerde bulunmuşlardır. Bu çalışmada Hamdânîlerin astroloji, astronomi ve tıp ilmine karşı gösterdikleri ihtimam, teşvikler ve dönemin tespit edilebilen önemli âlimleri ve eserleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hamdânîler, Musul, Halep, Astroloji, Astronomi, Tıp.

ASTROLOGY, ASTRONOMY, AND MEDICINE IN HAMDANIDS

Abstract

From the 10th century onwards, the impoverishment of the Abbasids' political authority over the decentralized cities resulted in cities with long-established cultural and scientific backgrounds, such as Mosul and Aleppo, falling into the hands of local chiefs. The Hamdanids, taking advantage of this impoverishment of the Abbasids, captured cities such as Mosul and Aleppo, and continued the cultural and scientific heritage in these cities, thus enabling further process. Together with the Hamdanids, positive and religious sciences gained new momentum in the cities of Mosul and Aleppo, and the Hamdanid chiefs provided gifts, salaries, and incentives for the advancement of these sciences. This study focuses on the importance that the Hamdanids gave to astrology, astronomy and medicine, and covers the incentives provided by them. The study also gives an overview of the major scholars of the period and their works.

Keywords: Hamdanids, Mosul, Aleppo, Astrology, Astronomy, Medicine.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ömer Tokuş, otokus@bingol.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 25.07.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 28.11.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19030

Cite this article as: Tokuş, Ömer, "Hamdânîlerde Astroloji, Astronomi ve Tıp", Turk J Hist sayı 70 (2019), s.1-18.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

IX. asır sonlarına doğru Abbâsîlerin zayıflaması ile birlikte, vilayetlerde bağımsız bir takım emîrlikler ortaya çıkmış, söz konusu emîrliklerin başında bulunan yöneticiler de hâkim oldukları şehirlerdeki ilmî ve kültürel mirası bihakkin sürdürmeyi başarmışlardır. Bağdat merkezli Abbâsî hilafetinin 929 tarihinde Musul ve 944 yılında da Halep üzerindeki hâkimiyetinin inkıtaa uğraması ile birlikte Hamdânîler adında mahalli bir emîrlik tevellüt etmiştir. Hamdânîler, bağımsız bir şekilde hareket etmelerine rağmen Abbâsîlerin siyasi hâkimiyetlerini manevi olarak kabul ederek bastırdıkları hutbe ve sikkelerde de bunu teyit etmişlerdir¹. Şüphesiz X. yüzyıldan başlayıp XIII. yüzyıla kadar devam eden İslâm dünyasının ilmî-kültürel tekâmül evresi, siyasi açıdan bir bölünmüşlük sergilese de sosyal, ekonomik ve ilmî açıdan dönemin entelektüel hayatına yön verecek bir mahiyette idi². Corcî Zeydân'ın³ “*Kuşkusuz bir ülkenin yöneticileri ne derece ilim ve irfan ehli ise, ilim ve kültür de orada revaç ve rağbet bulan bir değer olarak parıldar*” şeklindeki ifadesi de kültürel ve ilmî faaliyetlerin hükümdarların ilgileri ile doğrudan ilişkili olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Halep Hamdânî Emîri Seyfüddevle gibi ilim ve irfan sahibi bir emîrin varlığı ve ilim erbabını himaye ederek maddî ve manevî olarak desteklemesi Halep şehrinde entelektüel bir atmosferin oluşumunda başat rol oynamış olmalıdır. Bu ilgi farklı meslek ve meşrepten birçok âlimin Hamdânî sarayına yönelmesine ve müteaddit ilim türlerinin gelişimine katkı sunmuştur. Daha önce yayınlanan bazı çalışmalarda Hamdânî sarayında mukim alimler hakkında genel değerlendirmelerde bulunulurken, bu çalışmada daha spesifik olarak Hamdânîlerde astroloji, astronomi ve tıp alanlarındaki faaliyetler ve bu alanlarda şöhret bulan şahsiyetler üzerinde durulacaktır⁴.

1. Astroloji ve Astronomi

İlm el-Hey'e veya *ilm el-Felek* olarak bilinen astronomi, matematiksel bilimler (el-Ulûm er-Riyadiyye) arasında yer alıp *ilm ahkâm en-nücûm* veya *sınâ'at ahkâm en-nücûm/ilm et-tencîm* (yıldızlardan hüküm çıkarma bilimi veya sanatı)

-
- 1 Nasuhî, Ünal Karaaslan, “Hamdaniler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 446-447; Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasi, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 7-75.
  - 2 Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, 2016, 36.
  - 3 Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. II, çev. Nejdet Gök, İstanbul 2012, s. 92.
  - 4 Ali Hüseyin Dere, *et-Tarihü'l-Hadârî li'd-Devleti'l-Hamdâniyye fî Haleb (333-394/944-1003)*, (Camiatu'l-Beyrut el-Arabiyye: Doktora Tezi), Beyrut 2016; Ömer Tokuş, “Halep Hamdânîleri Sarayında Bulunan Filozof, İlim Adamları ve Şairler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CII/202 (Şubat 2013), İstanbul 2013, 169-186; es-Se'âlibî, eserinin önemli bir bölümünü Hamdânî âlimlerine ayırmıştır bkz. es-Se'âlibî, *Yetimetü'd-dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut 2000, I, 37-346; II, 137-257.

şeklinde anılan astrolojiden farklılık göstermektedir⁵. Gökteki gezegen, yıldız gibi cisimlerin dünyadaki nesne ve olaylar üzerindeki etkisi veya gelecek hakkında kehanetlerde bulunmak amacıyla kullanılması *ilm-i ahkâm en-nücûm* veya *sınâ'at-ı ahkâm en-nücûm*'un (yani astroloji) kapsamına girerken; yıldızlar, burçlar ve yıldızların birbirlerine uzaklıkları, takvimlerin tespiti ile gezegenler hakkında bilgiler toplanması da *ilm el-hey'e* veya *ilm el-felek* olarak isimlendirilen astronomi ilmine dâhil olmaktadır⁶. Nitekim hicri takvimin ortaya çıkışı, kıblenin tespit edilmesi ve daha başka gök cisimleri ile ilgili bilimsel çalışmalar matematiksel astronomiye; devlet adamlarının siyasî, askerî ve idarî konulara yönelik merakının da astrolojiye olan ilgi ve çalışmaları teşci ettiğini ifade etmek mümkündür⁷.

Gök cisimleri hakkındaki metafiziksel yorumlar münecimlik adlı bir mesleğin ortaya çıkışına ve gelişimine olanak sağlamıştır. Hamdânî emirleri, gök cisimlerinin metafiziksel yorumlarına ihtimam göstermiş ve bir eylemin hangi vakte yapıp yapılmaması gerektiği ile ilgili münecimlerin tespitlerine de kayıtsız kalmamışlardır⁸. Bunların yanı sıra rüyaların tefsir edilmesi geleneği de emirler içinde ilgi görmüştür. Bu bilgi çerçevesinde bir gece rüyasında sarayını ihata eden bir yılan gören Seyfûddeve, rüya yorumcularına müracaat etmiştir. Yorumcuların rüyada görülen yılanın suya delalet ettiğini ifade etmeleri üzerine Seyfûddeve, Küveyk Nehri'nin mecrasını değiştirip nehrin suyunu saraya doğru yönlendirerek sarayını içinde su bulunan bir hendek ile ihata etmiştir⁹. Bunun aksine Hımıs'ta ilim sahibi ve rüyaları yorumlayan kör bir adam Seyfûddeve'nin huzuruna çıkarak söz konusu rüya ile ilgili olarak "*Rumlar sarayına sahip olacaklar*" demiştir. Rüya yorumcusu, bu yorumundan dolayı Seyfûddeve'nin huzurundan şiddet kullanılarak uzaklaştırılmıştır. Ancak yorum gerçek olmuş ve Bizans kuvvetleri 351 (962) yılında Halep'i ele geçirmişlerdir¹⁰.

Astrolojinin geleneksel bilgilerin aktarımından ibaret olduğunu, astronominin gelişiminin de astronomiye dair eski Yunan ve Hint eserlerinin tercüme edilmesiyle oluşan bilimsel hazinenin geliştirilmesi ile hayatîyet bulduğunu söyleyebiliriz. Bu bilgiler muvacehesinde Sezgin¹¹ de bilimsel astronominin Arap-İslâm kültür coğrafyasında Abbâsî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr (754-775) dönemi ile başladığını kabul etmektedir. Gök cisimlerinin metafizik boyutu ve rüya yorumlarına ek olarak astronomi ilminde önemli gelişmelere şahit olunmuş ve bunun sonucunda Abbâsî

5 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul 2008, II, 3.

6 Tefvik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 124-126; aynı mlf., "İlm-i Felek", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 126-129.

7 Dere, s. 387.

8 Dere, s. 389.

9 İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut ts., I, 349-350; aynı mlf., *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, c. I, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1997, 133; Dere, s. 389.

10 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, I, 133-134; Dere, s. 389.

11 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, 4-8.

halifesi el-Memun (813-833) döneminde Bağdat'ta Şemmâsiye ve Dımaşk'ta da Kâsiyyûn adında iki gözlem evi (rasathane) kurulmuştur¹². Gözlem evlerinde namaz vakitleri ve ramazan, şaban ve başka aylarda hilal vaktini tespit etmek ve bunların yanı sıra farklı amaçlara matuf olarak gökyüzünü gözlemlemeye dair müteaddit rasat aletleri istimal edilmiştir. Gök cisimleri ile ilgili çalışmalarını destekleyen el-Me'mun, bu maksatla Yahya b. Ebi Mansûr'u görevlendirmiştir. Yahya teşkil ettiği bir heyet vasıtasıyla Batlamyus'un *Almagest* adlı kitabı üzerinde gök cisimlerine dair çalışmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır. Böylece *Almagest* adlı eseri merkeze alarak bilimsel çalışmalara başlamış ve iç içe birkaç halkadan oluştuğu için de *zâtu'l-halak* (Halkalı Küre/Armillae Zodiak)¹³ şeklinde isimlendirilen astronomi gözlemlerinin yapıldığı alet ile daha başka rasat aletlerinin kullanımına başlanmıştır¹⁴.

Bu bilimsel çalışmaların sonucu olarak İbn Halef el-Merverûzî de el-Me'mun için bakırdan mamul, dört daireden mürekkep bir gözlem aleti olan *zâtu'l-halakı* yapmıştır¹⁵. Söz konusu alette ilk daire yeryüzü merkezi olup gündüze karşılık gelmekteydi. Ayrıca burçların konumlarını, enlem ve sapmaları gösteren daireler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Halep'te de büyük granit taşından yapılan bir sütunu Emevi Camii'nin avlusunda bulunan sabit olduğu anlaşılan bir *zâtu'l-halak* vardı. Avlunun batı cihetinde bulunan bu sütunun zirvesinde demir şeritlerden yapılmış iç içe giren dairevi bir yapı yer almaktaydı¹⁶. Hamdânîlerin Halep hakimiyeti döneminde de *zâtu'l-halak* önemini muhafaza etmiş ve Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin yanında bulunan Bitîlûs'un kalfası İbn Selem (veya İbn Selâm) bu alanda şöhret kazanmıştı¹⁷.

1.1. Hamdânî Sarayında Mukim Münecim ve Astronomlar

1.1.1. Ali b. Harun b. Ali b. Yahya Ebu Abdullah el-Bağdâdî (öl. 352/963)

Çok sayıda kitabı bulunan şair ve edip Ali b. Ebî Abdullah Harun b. Ali b. Yahya b. Ebi Mansûr, Ebu'l-Hasan el-Bağdâdî, 277 (890) yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve 352 (963) yılında da vefat etmiştir¹⁸. İbn Ebi Mansûr veya Ali b. el-Münecim olarak bilinen âlimin "*Kitâbu'n-Nevrûz ve'l-Mihricân, Kitâbu'r-Red Ala'l-Halîl fi'l-Arûz, Kitâbu'r-Risâle fi'l-Firak beyne İbrahim b. el-Mehdî ve İshâk*

12 Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, 6; Zeydân, II, 161.

13 Gözlem aletlerinin en büyüklerinden olan ve birçok halkadan (daire) mürekkep olduğu için *zâtu'l-halak* şekilde isimlendirilmiştir bkz. Zeydân, II, 160.

14 Aydın Sayılı, "Hârezmî ile Abdülhamîd İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", çev. Aydın Sayılı-Melek Dosay, *Erdem*, VII/19, 1991, s. 106.

15 İbnü'n-Nedîm *Fihrist*, thk. Yusuf Ali Taviil-Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, 450-451; Türkçe trc. , *el-Fihrist İlk Dönem İslâm Kültür Atlası*, ed. Mehmet Yolcu, çev. Heyet, İstanbul 2017, 728.

16 Dere, s. 391.

17 İbnü'n-Nedîm, 450-451; Türkçe trc., 729.

18 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1993, V, 1991-1996; 1168.

b. *el-Mevsîlî fî'l-Genâ'*, *Kitabu'l-Lafzi'l-Muhît bi-nakzi ma lafzi bihi'l-lakîl*, Ebi'l-Ferec el-İsfahânî'ye itiraz ettiği "*fî'l-fark ve'l-Mi'yâr beyne'l-Evgâd ve'l-Ahrâr*" adlı kitabı ile Büveyhî emîrlerinden Adudüddевle için yazdığı "*Kitâbu'l-Kavâfi*" gibi eserleri bulunmaktadır. İbn Ebî Mansûr'un vezir el-Mühellebî için de bir eser yazdığı ancak tamamlayamadığı kaydedilmektedir¹⁹. Katib Çelebî²⁰ bu eserlere "*Fezâ'ilü Şehri Ramazan*" adlı başka bir eseri de ilave etmektedir. Halep Hamdânî Emîri Seyfüddevle Ali'nin maiyetinde bulunup onun tahsisatlarından istifade eden İbn Ebî Mansûr sarayın diğer müdavimleri gibi aylık bir maaş almaktaydı. Ancak kendisine tevdi edilmesi gereken tahsisatın gecikmesinden sonra bir şiir yazarak söz konusu meblağ için dolaylı bir şekilde talepte bulunacaktır. Seyfüddevle'ye gönderdiği şiirde bir rüya gördüğünü ve rüyasında "*Büyüklüğünde dahi bir fazilet var, bu da inci gibi bir düzenin güzelliğidir. Uykuda seninle görüşemedim ve şiir ile senden yardım istedim*" şeklinde beyit yazdığını ifade etmiştir. Bu beyitler Seyfüddevle'ye ulaşınca el-Mütenebbî'ye okutmuş ve şöyle bir cevap yazmasını istemiştir: "*Rüyanda söylediklerini duyduk ve rüyada sana büyük miktarda para verdik. Biz de tıpkı senin rüyada hiçbir şey almadan uyandığın gibi uyandık. Bir hediye kelimenin değeri kadardır.*"²¹. Münecimliği hususunda müşahhas bir örnek tespit edilememekle birlikte kaynaklarda Ali b. el-Müneccim, Ebu'l-Hasan el-Bağdadî el-Müneccim, İbnü'l-Müneccim (Ali b. Hârûn) şeklinde tesmiye edilmesi onun münecimlik vazifesini ifa ettiğine delalet etmektedir. Bunların yanı sıra 288 (900-901) yılında vefat ettiği kaydedilen babası Ali b. Harun'un da el-Müneccim olarak tavsif edilmesi ailesinin bu görev ile şöhret bulduğunu göstermektedir²².

1.1.2. Ebu'l-Kâsım er-Rakkî

Rakka ehlerinden olan Ebu'l-Kâsım er-Rakkî el-Felekî el-Müneccim, ahkam²³ konusundaki bilgisi ile tanınmış, *İlm el-Hey'e (Astronomi)*, *zîc (efemeris)* çözüm ve izahlarında oldukça mahir olup, *ilmü'l-havâdis*'e yani münecimlik bilgisine de hâkim idi. Hamdânî Emîri Seyfüddevle Ali b. Abdullah'a eşlik etmiş ve onun dost meclislerinde bulunmuştur²⁴. İbn Nasr el-Kâtib, *Kitâb el-Mufâvada* adlı eserinde

19 Yakut el-Hamevî, V, 1991-1996; Kâtib Çelebi, III, 1003, 1018, 1146, 1168; Dere, s. 389.

20 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, trc. Rüştu Balcı, İstanbul 2011, III, 1018.

21 İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4513-4514; Dere, s. 390.

22 Yakut el-Hamevî, V, 1991; es-Se'alibî, III, 134; Kâtib Çelebi, III, 1168; I, 216.

23 İlm-i Ahkâm-ı Nücûm'un şubesi olup ahkâm astrolojisi olarak bilinir ve gök cisimlerinin insan üzerindeki tesiri inancına malik olanlar tarafından gelecek hakkında kehanetlerde bulunmak olarak tavsif edilebilir. Şüphesiz ahkâm astrolojisi mevâlid ve ihtiyârât olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bir insanın doğumu esnasında yıldızların bulunduğu yere bakarak kehanette bulunmak mevalid astrolojisinin kapsamına girerken, belirli bir işi yapıp yapmama hususunda uğurlu ve uğursuz zamanlar tayin ederek takvimler oluşturmak da ihtiyârât ilmi (hemeroloji yani menoloji) dâhiline girmektedir. Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *DİA*, XXII, 124-126.

24 İbnü'l-Kiftî, *Ahbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, 314; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu's-Şâm*, Kahire 2007, IV, 29; Dere, s. 390.

Ebu'l-Kâsım er-Rakkî'nin şöyle dediğini kaydetmektedir: “*Adudüdevle döneminde Bağdat'a girdim ve taylasân giymiştim. Yıldızlar hakkında bir dükkânda çalıştım. Bir gün Sûk el-Varrâkîn'den geçerken Ebi'l-Kâsım el-Kasrî'nin dükkânında oturduğunu, düzenlemeler yaptığını gördüm ve durarak ne yapmaya çalıştığına baktım. Başını kaldırdı ve “Allah sana esenlik versin bu senin anladığın bir şey değil uzaklaş” dedi. O an oturdum ve dikkatli bir şekilde bakmaya başladım “el-Müşteri böyle düzenlenirse başka yıldızlar da böyle olur” dedi. İşini bitirince ona “bunu yapmadın ve kendini iki önemli şeye muhtaç ettin, hâlbuki bu iki şeye ihtiyacın yoktu” dedim. O da “ne yapayım?” dedi. Ona “böyle yap ve istediğin şey olur” dedim. Sonra beni tutmak için hızlı bir şekilde kalktı, dikildi ve beni tutarak başımdan öptü ve özür diledi. Bana ismimi sordu ve tanıştık ve evimin nerede olduğunu sorarak şüpheleri hakkında bir şeyler öğrenmek istedi. Daha sonra yakın birer arkadaş olduk”²⁵. Seyfüddevle'nin Bizans karşısında Cemaziyülahir 339 (Kasım-Aralık 950) yılında mağlup olduğu Gazâtu'l-Musîbe savaşı esnasında Ebu'l-Kâsım b. er-Rakkî'nin de Seyfüddevle'nin maiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır²⁶. Ebu'l-Kâsım'ın Bağdat'a gidişi ise Büveyhî Emîri Adudüdevle dönemine rastlamaktadır. Adudüdevle'nin 978-983 yılları arasında Bağdat'a hâkim olduğunu bildiğimize göre Ebu'l-Kâsım er-Rakkî'nin de mezkûr tarihler arasında Bağdat'a gittiğini kabul etmek mümkündür²⁷. Ebu'l-Kasım er-Rakkî'nin yanı sıra hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte *el-Müneccim es-Sâbî el-Ba'lebekî*'nin de Hamdânî sarayının önemli müneccimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır²⁸.*

1.1.3. Ali el-Antakî (öl. 376/987)

Antakyalı olan Ebu'l-Kâsım el-Müctebî lakabı ile meşhur olan Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Antakî, Bağdat'a yerleşmiş ve 376 (987) yılındaki ölümüne kadar da Bağdat'ta ikamet etmiştir. Adudüdevle'nin (978-983) maiyetinin ileri gelenlerinden biri olup *ilmu'l-eva'ilde* yani felsefe, astronomi, tıp, matematik, geometri ve kimya ilimlerinde çalışmaları olmuştur. Usturlâb²⁹ aleti üzerine ve daha başka alanlarda da önemli katkıları bulunmaktadır³⁰. İbnü'n-Nedim ve İbnu'l-Kıftî'ye göre Ebu'l-Kâsım el-Müctebî'nin önemli eserleri şunlardır: “*Kitâb et-taht el-kebîr fi'l-hisâbi el-Hindî, Kitâb fi'l-hisâb ala et-taht bila-mahv, Kitâb tefsîr el-arismâtîkî, Kitâb istihraci et-terâcim, Kitâb tefsîr Uklîdis, Kitâb fi'l-muke'abât, Kitâb et-taht el-kebîr fi'l-hisâbi el-Hindî, Kitâb fi'l-hisâb ala et-taht bila-mahv, Kitâb el-mevâzîn*

25 İbnu'l-Kıftî, s. 314-315; Dere, s. 390.

26 el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî el-Ma'rûf bi-Sılat Tarihi Oñhâ*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî, Trablus 1990, 79; Yakut el-Hamevî, III, 934; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, II, 663.

27 Abdülkerim Özaydın, “Adudüdevle”, *DİA*, I, İstanbul 1988, 392-393.

28 Muhammed Kürd Ali, IV, 31.

29 Usturlap: Güneşin yüksekliği, ortaya çıkan gök cisimlerini bilme, kıblenin yönünü tayin etme, şehirlerin enlem ve boylamlarını belirlemeye yarayan bir astronomi aletidir. Kâtip Çelebi, I, 132-133; Mustafa Kaçar - Atilla Bir, “Usturlap”, *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 195-198.

30 Dere, s. 392.

*el-adediyye, Kitâb el-hisâb bilâ-taht bel bi'l-yed*³¹. 13 Zilhicce 376 (15 Nisan 987) tarihinde vefat etmiştir³².

1.1.4. Meryem el-Usturlâbî (el-İcliyye, el-Usturlabî)

İbnü'n-Nedîm *Fihrist* adlı eserinde Usturlâb aletini yapanlar hakkında ki bahiste adı geçen Bitîlus'un kalfası aynı zamanda öğrencisi olan *el-İcliyye el-Usturlâbî* (yani Meryem el-Usturlâbî) Seyfûddeve'nin sarayında mukim Usturlâb uzmanlarından biri idi³³. Meryem el-Usturlâbî, Kûşyâr el-Cîlî'nin kızı olup miladi onuncu asırda Halep'te yaşadı. Seyfûddeve'nin sarayında 944-967 yılları arasında *Ulumu'l-Fezâ'iyye* (Astronomi) ile uğraştı. Meryem karmaşık bir usturlâb icat etti ve daha sonra onu geliştirdi. Eski bir Astronomi aleti olan usturlâb aletine Araplar "*Zâtu's-Safâ'ih*" adını vermekteydiler. Gökyüzünün belli bir mekânda ve vakitte nasıl görüldüğünü gösteren usturlâbların bazıları küçük hacimli olup taşınabilirken bazıları da büyük olup çapları (kudur) birkaç metreye ulaşmaktaydı. Böylece semada güneşin yüksekliği ölçülebilir ve gece-gündüzlerde vakitler belirlenebilir³⁴. Seyfûddeve döneminde adına rastlanan fakat hakkında fazla bir şey bilmediğimiz kadın âlimlerden biri olan Meryem el-Usturlâbî'nin Halep'te bilimsel faaliyetlerini icra ettiği bir ortam bulmuş olmalıdır.

1.1.5. Meçhul Bir Astronom

Seyfûddeve için yazılan *el-Medhalu ilâ İlmi'n-Nücûm* (Yıldızlar İlmine Giriş) adlı eserin yazarı bilinmemekle birlikte Katip Çelebî eserin girişinde "*erdemli bir kişi tarafından yazıldığı ve kitabın baş tarafında "Hamd, hükümrân, gerçek ve apaçık belli olan Allah'a mahsustur"*" ifadesinin bulunduğunu kaydetmektedir. Katip Çelebî'ye göre; yazar, öncekilerin sanat konusunda kendisine ihtiyaç duyulan bütün sözlerini bu eserde derç etti. Ayrıca yazarımız eserin beş bölümden müteşekkil olduğunu, birinci bölümün feleğin ve burçların durumu, ikinci bölümün gezegen ve yıldızların yapıları, üçüncü bölümün gezegen ve yıldızlarda meydana gelen şeyler, dördüncü bölümün astrologların özellikleri ve beşinci bölümün de fal okları hakkında olduğunu yazmaktadır³⁵.

2. Hamdânilerde Tıp İlmi ve Tabipler

Hamdânilerin tıp ilmine önem verdikleri ve bu hususta oldukça ileri olduklarını kabul etmek mümkündür. 352 (963-964) yılında Ermîniyye'den gönderilen yaşları yirmi beş olan siyâm ikizleri babaları ile birlikte Ermenî patrikler tarafından

31 İbnü'n-Nedîm, 450; Türkçe çev. s. 727; İbnü'l-Kıfî, 180; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'el-lifin*, Beyrut ts., VII, 24.

32 Kehhâle, VII, 24.

33 İbnü'n-Nedîm, 451; Türkçe çev. s. 729.

34 Dere, s. 392.

35 Kâtip Çelebi, IV, 1311.

Musul'da bulunan Hamdânî Emîri Nâsiruddevle'ye tedavi amacıyla gönderildiler. Mideden yapışık olan ikizlerin iki karnı ve iki göbeği bulunuyordu. Açlık, susuzluk ve tuvalet saatleri de farklılık göstermekteydi. Birer göğse, omza, kol, el ve ayağa sahip siyam ikizlerinden biri vefat edince diğeri bir süre sonra kokmaya başladı ve babaları, sağ olanı da ölen kardeşi ile birlikte gömemedi. Bunun üzerine Nâsiruddevle tabipleri topladı ve ölen kardeşleri ayırmak istedi. Ancak bu işlemde başarılı olunamayınca bir süre sonra diğerkardeş de vefat etti ve birlikte gömüldüler³⁶. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Hamdânîlerin tıp ilminde sahip oldukları bilgi yakın çevrede bulunan toplumların da dikkatini çekmiş veya söz konusu toplumlar sahip oldukları bilgi ve tecrübe ile karşılaştıkları sıhhi sorunları çözemediklerinden bir umut olarak komşu devletlerin yardımına müracaat etme ihtiyacı duymuşlardır. Bunun yanı sıra 362 (972-973) yılında Bizans birlikleri mağlup edildiğinde esir edilen Bizans domestikosu hastalandığında Hamdânî Emîri Ebu Tağlib Gazanfer, hapisten çıkarıp iyileşmesi için çok sayıda tabip görevlendirmesine rağmen domestikosun hastalıktan ölmesinin önüne geçememiştir³⁷. Bu çabaların sonuçsuz kalmasına rağmen Hamdânî Emîrliğinde tıp bilgisinin mevcudiyeti ve çok sayıda tabibin istihdam edildiği bilgisi Hamdânîlerin tıp ilmine ihtimamlarını kanıtlamaktadır.

2.1. Musul Hamdânî Tabipleri

2.1.1. Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Eş'as

İbn Ebi'l-Eş'as, Musul Hamdânî Emîrliğinin en önemli ve bilinen tabiplerinden biri olup zekâsı, doğru görüşlülüğü, hayırseverliği, sakinliği, vakur duruşu ve dini konulardaki bilgisi ile temayüz etmiştir. İran asıllı olan İbn Ebi'l-Eş'as ülkesinden çok kötü şartlarda ayrılmış ve İbn Ebi Usaybia'nın ifadesiyle “aç ve çıplak bir şekilde” Musul'a gelerek Hamdânî Emîri Nâsiruddevle'nin hizmetine girmiştir. Musul'a vasil olduktan sonra Nâsiruddevle'nin tabipler tarafından tedavi edilemeyen ve kansızlık (قیام الدم و الاغراس) hastalığına müptela olan oğlunu tedavi ederek şöhret buldu. İbn Ebi Usaybia'nın aktarımlarına göre “Nâsiruddevle'nin hasta çocuğunu hangi doktor tedavi etmeye çalıştıysa başarılı olamamış ve çocuğun hastalığı ziyadeleşmiştir. Bu sırada çocuğun yanına gelene İbn Ebi'l-Eş'as, annesine onu tedavi edeceğini ve doktorların yöntemlerindeki hatalarını göstermeye başlamıştır. Tedaviye başlayan İbn Ebi'l-Eş'as çocuğu iyileştirmeye muvaffak olmuştur”. Bundan sonra kendisine hediyeler takdim edilen İbn Ebi'l-Eş'as ölümüne kadar Musul'da kalmıştır. Çok sayıda talebe yetiştiren İbn Ebi'l-Eş'as'ın en yakın adamlarından biri Ebu'l-Fellâh olup o da tıp sahasında ün kazanmıştır. İbn Ebi Usaybia, Ahmed b. Ebi'l-Eş'as'ın 360 (971) yılında Musul'da vefat ettiğini, çok sayı-

36 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, thk. Kamil Selman Cebûrî-Kays Kazım el-Cunâbî, Beyrut 2016, XI, 149.

37 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Ahmet Ağırkaça, İstanbul 1991, VIII, 538.

da erkek çocuğa sahip olduğunu kaydetmektedir. İbn Ebi Usaybia, onun tıp alanında meşhur olan talebelerinden birinin Muhammed b. Sevvâb el-Mevsilî olduğunu eklemektedir³⁸.

Çok sayıda talebe yetiştirmekle birlikte, akli ilimlerde (ulumu'l-hikemiyye) otorite sahibi bir âlim olmuştur. Onun bu konularda sahip olduğu eserler, bu ilimlerdeki konumunu göstermektedir. İbn Ebi'l-Eş'as'ın çalışmalarına baktığımızda öncelikle İbn Ebî Usaybia'nın bizzat yazarın hattı ile yazılan eserini gördüğünü ifade ettiği "*ilmü'l-ilahî*" yani metafizik ile ilgili olan kitabı "*Kitâb fi'l-İlmi'l-İlahî fi Nihâyeti'l-Cevde*" öne çıkmaktadır. Metafizik ile birlikte İbn Ebi'l-Eş'as'ın, Galenos'un (Câlinûs)³⁹ tıp kitapları hakkında da engin bilgiye sahip olduğu, eserlerinin gizemlerini bildiği ve kitaplarının çoğunu şerh ettiği anlaşılmaktadır. İbn Ebi'l-Eş'as'ın üç makaleden oluşan "*Kitâbü'l-Edviyetü'l-Müfredede*" adlı eseri girişte bizzat yazarın ifadelerine göre İbn Sellâc, Ahmed b. Muhammed el-Beledî ve Muhammed b. Sevvâb'ın istekleri doğrultusunda Rebiyülevvel 353 (Mart-Nisan 964) tarihinde yazmaya başlamıştır. Her iki öğrencisi de bu eser sayesinde tıp ilminde önemli bir mevkie ulaşmışlardır. Ayrıca yazar "*her kim ki bu kitabımı okursa öğrenerek uzmanlığa ulaşır*" diyerek eserlerinin yetkinliği hakkında bilgiler vermektedir. *Kitabu'l-hayevân*, *Kitâbu'l-İlmi'l-İlahî* (iki makaleden oluşmaktadır ve Zilkade 355 (Ekim-Kasım 966) yılında bu kitabı tamamladı), *Kitâb fi'l-cüderî ve'l-ħaşbe ve'l-ħumeykâ'* (iki makale), *Kitab fi's-sirsâm ve'l-birsâm ve müdâvâtihimâ* (Üç makaleden oluşan bu kitabı da öğrencisi Muhammed b. Sevvâb el-Mevsilî düzenlemiş olup eserin yazıldığı tarih de Receb 355'tir. (Haziran-Temmuz 966)), *Kitâb fi'l-ku-lunc ve esnâfihî ve müdâvâtihi ve'l-edviyeti'n-nâfi'a minhü* (iki makale), *Kitâb fi'l-baras ve'l-beħaḡ ve müdâvâtihimâ* (iki makale), *Kitâbü's-sar'*, *Kitâb fi'l-istiskâ'*, *Kitâb fi zuhûri'd-dem* (iki makale), *Kitâbü'l-mâlihülyâ*, *Kitâbü terkîbi'l-edviye*, *Makale fi'n-nevm ve'l-yaḡaza*, *Kitâbü'l-gâdi ve'l-mugtezi* (Bu eseri Ermîniyye'de Safer 348 (Nisan-Mayıs 959) yılında tamamladı), *Kitâbü em-râzi'l-mi'de ve müdâvâtihi*, *Şerhu kitâbi'l-fıraḡ li-Câlinûs* (Eser iki makaleden oluşup Receb 342 (Kasım-Aralık 953) yılında tamamlanmıştır), *Şerhu kitâbi'l-ħummeyât li-Câlinûs* gibi eserleri bulunmaktadır⁴⁰. *El-Makaletu fi'n-nevm*

38 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut 1998, 305; Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça trc. Abdullah b. Abdullah el-Hicazî, Riyad 2009, III, 378; İlhan Kutluer, (1999), "İbn Ebü'l-Eş'as", *DİA*, XIX, 1999, 462-463.

39 129 yılında Pergamon şehrinde doğan Grek asıllı bir alim olan Galenos, İslâmî literatürde Câlinûs olarak tanınmakta olup, Smyrna, Korinthos ve İskenderiye'de tıp alanında çalışmalar yaptıktan sonra 157 yılında ülkesine dönmüş ve daha sonra da Roma'ya yerleşerek gladyatörlerin doktoru olmuştur. 200 veya bu tarihten sonra vefat etmiştir. Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası Tıp Sanatı Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nuri Nirven, İstanbul 2018, 7-10.

40 İbn Ebî Usaybia, 305-306; Kâtip Çelebi, III, 1142; IV, 1424; Kutluer, *DİA*, XIX, 462-463.

ve *'l-yakaza* (Uyku Ve Uyanıklık Hakkında Makale) adlı çalışmasını İbn Ebî Fudâle için yazmıştır⁴¹.

İbn Ebî'l-Eş'as'ın vefatından sonra talebeleri Ebu Abdullah Muhammed b. Sevvâb el-Mevsilî ile eş-Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Beledî tıp ilminde hocalarının şöhretini devam ettirmişlerdir. Musul halkından olup İbn Selâc olarak bilinen Muhammed b. Sevâb pratik ve teorik tıp ilminde mahir olup kendi hattı ile çok sayıda kitap yazmıştır. İbn Ebî'l-Eş'as'ın Beled şehrinden olan diğer talebesi eş-Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Beledî teşhis ve tedavide ün yapmıştır. İki yıl hocasının yanında kalan Ahmed b. Muhammed el-Beledî onuncu asırda “*Kitâbu tedbîri 'l-habâli ve 'l-etfâl ve 's-sıbyân ve hıfzu sıhhati-him ve mudâvâtü 'l-emrâzi 'l-'arize lehum*” (Gebelik Önlemleri ve Çocuk Sağlığının Korunması, Maruz Kaldıkları Hastalıkların Tedavisi) adlı bir eser yazarak Mısır Fâtımî veziri Ebi'l-Ferec Yakub b. Yusuf yani İbn Killis'e takdim etmiştir⁴².

2.1.2. İbn Kûsîn

Yahudî asıllı olup Musul'da bulunan ve sonradan Müslüman olmuş meşhur tabiplerden biri idi. Hakkında fazla bir şey bilinmemekle birlikte Müslüman olduktan sonra Yahudilere cevaben “*Makâle fi er-Redd Ale 'l-Yehûd*” adlı eser ile temayüz etmiştir⁴³.

2.2. Halep Hamdânî Tabipleri

Musul Hamdânî emîrlerinin tıp ilmine ilgileri ve himaye ettikleri âlimler ile ilgili verilen bilgilerden sonra Hamdânîlerin Halep şubesinin başında bulunan Emîr Seyfüddevle'nin de tıp ilmine büyük önem verdiği ve maiyetinde çok sayıda tabip bulundurduğu malumdur. Seyfüddevle hâkim olduğu coğrafyanın askerî ve jeopolitik öneminden dolayı Bizans ile yaptığı savaşlardan dolayı her an tıbbi yardımcılara ihtiyaç duymaktaydı. Savaş esnasında ve sonrasında tabipler hasta ve yaralıları bakarak gerekli tedbirleri almaya gayret ediyorlardı. Söz konusu ifadeleri teyit etmesi amacıyla Seyfüddevle'nin sofrasında bir anda yaklaşık yirmi dört kadar tabibin bulunduğu bilinmesi Halep'te mukim tabipler hakkında önemli deliller sunmaktadır⁴⁴. Seyfüddevle'nin ardılları döneminde de tabiplerin istihdamına önem verilmiştir. Nitekim 381 (991) yılında Sa'duddevle'nin Halep'e geri dönerken yolda hastalandığı esnada onu muayene ve tedavi etmek için tabipler özel bir gayret göstermişlerdir⁴⁵.

41 Kâtip Çelebi, IV, 1424; Sezgin, *Tarihu 'l-Turâsi 'l-Arabî*, III, 379-380.

42 İbn Ebî Usaybia, 306; Sezgin, *Tarihu 'l-Turâsi 'l-Arabî*, III, 379-380.

43 İbn Ebî Usaybia, 307.

44 İbn Ebî Usaybia, 564; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Zeydân, II, 142; Dere, s. 408.

45 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, I, 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi 't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, IX, 76-77.

2.2.1. Ebu'l-Hüseyin b. Keşkerâyâ

Süryani olduğu düşünülen⁴⁶ Ebu'l-Hüseyin b. Keşkerâyâ, Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin maiyetinden biri olup tıp ilmindeki maharet ve ustalığı ile bilinen meşhur bir tabib idi. Hangi tarihte Halep'e geldiği bilinmemekle birlikte Seyfûddeve'nin Halep emîrliği yaptığı 944-967 yılları arasında Musul'dan Halep'e geldiği düşünülmektedir. Savaşlardan birinde belinden darbe alan Seyfûddeve'nin idrar yolları zarar görmüş ve adamlarının tavsiyesi ile tedavi amacıyla Musul'da bulunan Ebu'l-Hüseyin, Halep'e davet edilmiştir. Halep'e ulaşan Ebu'l-Hüseyin'in hazırladığı ilaçları kullanan Seyfûddeve hastalıktan kurtulmuş ve bundan sonra Seyfûddeve'nin meclislerinde yer almıştır⁴⁷. Büveyhî Emîri Adudüddeve'nin Bağdat'ta “*Adudî*” adıyla *bimâristân* inşa etmesi ile Bağdat'a gitmiş ve Büveyhî emîrinin hizmetinde kısa sürede konumunu yükseltmiş ve itibarını da artırmıştır. Dolayısıyla Ebu'l-Hüseyin'in *Adudî* hastanesinin inşa edildiği, Adudüddeve'nin 978-983 yılları arasındaki emîrliği döneminde Bağdat'a gittiği anlaşılmaktadır. Son derece lafazan, sivri zekâlî ve üstün bilgiye sahip olduğu ifade edilen Ebu'l-Hüseyin rakiplerini sorular sorarak utandırmayı severdi. Ebu'l-Hüseyin'in en önemli hususiyetlerinden biri ağaç fidanlarından ve sivri malzemelerden mamul etmiş olduğu iptidai bir şırınga yani enjeksiyon kullanması idi. Bu özelliğinden dolayı *sâhibu'l-hukne* (şırınga sahibi) olarak isimlendirilmiştir. Tıpta Sinân b. Sâbit b. Kurra (öl. 331/943) ile çalışmış ve bundan dolayı “*Sinan'ın öğrencisi*” şeklinde anılmıştır. Tabibin *el-Hâvî* ve başka bir isimde iki Künnâşe'si⁴⁸ olduğu ifade edilmektedir⁴⁹. Hayatı hakkında yukarıda verilen bilgiler haricinde bir şey bilinmemekle beraber Hilal es-Sâbî'nin kayıtlarına göre “*Sinan'ın öğrencisi olarak bilinen Ebu'l-Hüseyin 2 Cemaziyülahır 389*” (21 Mayıs 999) tarihinde vefat etmiştir⁵⁰. Tabibin ölümü ile ilgili 370 (980-981) gibi farklı bir tarih de verilmekle birlikte dönemin şahitlerinden biri olduğundan Hilal es-Sâbî'nin (öl. 448/1056) kaydı tercih edilmelidir⁵¹.

2.2.2. İsa er-Rakkî

Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin sarayının müdavimlerinden biri de İsa er-Nefîsî veya İsa er-Rakkî olarak bilinen müneccimlik ve tabiplik ile şöhret bulmuş

46 Ahmet Yasin Tomakin, *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryaniler (132-656/750-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 225-226.

47 Ahmet Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi -İslâm Tıbbî ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı-*, İzmir 2005, s. 38-39.

48 Bir ilme dair ayrıntılı bilgilerin yer aldığı eserler Süryanicede Künnâş şeklinde isimlendirilirdi. Ali Bakkal, *Harran Okulu*, İstanbul ts., s. 65.

49 İbnü'l-Kiftî, 297; İbn Ebi Usaybia, 296; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, III, 2009: 492; Kehhâle, IV, 42; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, 163; Ahmed İsa Bek, *Tarihu'l-Bîmâristânât fi'l-İslâm*, Beyrut 1981, 188; Dere, s. 409; Bakır, s. 42; Tomakin, s. 225-226.

50 Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribi'l-Ümem ve Te'akibi'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmamî, Tahran 2000, VII, 398.

51 Elgood, s. 163; Güner, s. 38-39.

olan İsa er-Rakkî en-Nefîsî et-Tiflîsî idi⁵². Seyfûddeve hakkında varit olan bilgilerden biri yemek yediğinde aynı anda sofrasında 24 tabip bulundurması idi. Söz konusu tabiplere vakıf oldukları ilimlerin sayısına göre maaş tevdi edilmekteydi. Seyfûddeve, İsa'ya sahip olduğu tıp ilminden dolayı bir, meşgul olduğu diğer bir veya iki ilim için ayrıca bir maaş, Süryaniceden Arapçaya yaptığı tercümelere dolayı da bir maaş daha vermekteydi⁵³. Dönemin meşhur tabiplerinden biri olan İsa, tıp ilmine vakıftı. Ayrıca üstün tedavi ve icraatları bulunmaktaydı. Seyfûddeve el-Hamdânî'nin hizmetindeyken Ubeydullah b. Cibr'il'in şöyle bir kayıta bulunduğu ifade edilmektedir: “*Seyfûddeve yemek yerken sofrasına 24 tabip geldi ve Seyfûddeve “sizlerden kim iki ilimden rızkını temin ediyor ve kim sahip olduğu üç ilimden geçimini temin ediyor” dedi. Bunların tamamını yapan et-Tiflîsî olarak bilinen İsa er-Rakkî idi. Onun güzel bir metodu vardı. Onun mezhepler ve başka konularda kitapları vardı. Süryanice’den Arapçaya nakiller yapıyor ve dört geçim kaynağı vardı. Tıp, nakil (yani tercüme) ve başka iki ilimden olmak üzere dört ilimden geçimini sağlamaktaydı*”⁵⁴. Seyfûddeve’nin 356 (967) yılında vefat etmesinden sonra İsa er-Rakkî, Halep’te ikamet ederek hayatının sonlarına doğru Seyfûddeve’nin halefi Sa’duddeve’yi tedavi etmiştir⁵⁵.

2.2.3. Muhammed b. Cafer

Halep Hamdânî Emîri Seyfûddeve’nin doktorlarından biri de hayatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte kalp hastalıkları hakkında meşhur eserleri olduğu kaydedilen Muhammed b. Cafer idi⁵⁶.

Netice

Corcî Zeydân’ın⁵⁷ “*İslâm uygarlığının bilim ve insanlık kültürüne yaptığı hizmetlerin en büyüğü bu parça parça dağınık halde bulunan kültürel mirasın bir araya getirilmesi, bu bilim ve kültür kaynaklarının çeşitli milletlerin dilinden Arapça’ya çevrilmesi ve bir araya toplanan kültürel birikimlerin daha da geliştirilmesidir*” şeklindeki tespiti bilimsel bilginin ortaya çıkışı hakkında önemli bir tespit olarak görülmelidir. Bilimsel faaliyetler Fenike, Babil, Sümer gibi uygarlıklardan Yunan ve Hint medeniyetine, Emevî şehzadelerinden Halid b. Yezid ile başlayan eski Yunan eserlerini Arapçaya tercüme etme faaliyetleri ile birlikte de İslâm kültür coğrafyasında yayılma ortamı bulmuştur. Söz konusu tercüme faaliyetlerinin Abbâsî halifelerinden Ebu Ca’fer el-Mansur ve Harun Reşid dönemlerinde artmaya başladığı, el-Memun ile birlikte de sistematik bir şekilde yürütüldüğü izlenebilmektedir. Tercüme faaliyetleri ile bilimsel bilginin önem kazanması İslâm kültür har-

52 Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Tomakin, s. 227.

53 İbnü'l-Kıftî, 190-191; İbn Ebî Usaybia, 564; Zeydân, II, 91; Dere, s. 408; Tomakin, s. 227.

54 İbn Ebî Usaybia, 564; Muhammed Kürd Ali, IV, 31; Dere, s. 408; Tomakin, s. 227.

55 Dere, s. 408.

56 Muhammed Kürd Ali, IV, 31.

57 Zeydân, II, 26.

itasında yeni ve müstakil çalışmaların ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ın ticaret merkezi hüviyetine bürünmesi ve artan nüfus ile birlikte, bilimsel faaliyetler de farklı etnik ve kültürel unsuların katkısıyla artmaya başlamıştır. Bu kültürel ve bilimsel birikim, Abbâsîlerin zayıflaması ile birlikte vilayetlerde kurulan emirlikler vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Hamdânîler, bu zincirin parçalarından biri olmayı başarmış ve bilimsel faaliyetlerin gelişmesinde önemli roller ifa etmişlerdir. Bunlara ek olarak Musul Hamdânî Emîri Nâsıruddin Hasan, Halep Hamdânî Emîri Seyfûddevele Ali'nin bilimsel faaliyetleri desteklemeleri çok sayıda ilim adamını Hamdânî sarayına yöneltmiştir.

Özel olarak astroloji, astronomi ve tıp ilimlerinin Halep ve Musul gibi Hamdânîlerin hâkim olduğu şehirlerde önem kazanması, Abbâsîler tarafından oluşturulan kültürel ve bilimsel ilerlemelerden bağımsız olarak ele alınmamalıdır. Zira Hamdânî sarayında bulunan âlimlerin birçoğunun Abbâsîlerin oluşturduğu bu akademik havzanın parçası oldukları veya başta Bağdat olmak üzere merkeze yakın şehirlerdeki bilimsel gelişmeleri yakinen takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Hamdânî sarayında bulunan müneccim, astronom ve tabiplerin dinî aidiyetlerine bakıldığında birçoğunun Müslüman olmadığı veya sonradan Müslümanlığı seçtiği görülmektedir. Bu durum da bilimsel gelişmelerin ortak bir değer taşıdığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Müneccim aynı zamanda astronom Ali el-Antakî Antakyalı, Meryem el-Usturlâbî'nin de Bitilus'un kalfası olmasından dolayı gayrimüslim sayılabilirse, ifade etmiş olduğumuz hususlar, Hamdânî sarayının renkli ve muhtelit yapısını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Tıp alanında Musul ve Halep Hamdânî saraylarında temayüz etmiş Sara, Kulunç, Uyku ve Uyanıklık ve Çiçek hastalığı konusunda eserler yazmış olan İbn Ebi'l-Eş'as'ın da İran asıllı olması, sahibu'l-hukne (enjeksiyon/şırınga sahibi) olarak müsemma Ebu'l-Hüseyin b. Keşkerâyâ ve İsa er-Rakkî'nin Süryanî olması, İbn Kûsîn'in de Musevî olarak Hamdânî sarayındaki ilmi çalışmalarını sürdürmesi Hamdânîlerin hoşgörülerini ve ilmî faaliyetlerin gelişmesine verdikleri önemin bütün farklılıkların üzerinde tutulduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Kıfî, İbn Ebî Usaybia, Yakût el-Hamevî ve Katip Çelebî gibi müellifler Hamdânî sarayında iltifat gören astronom ve tabiplerin temayüz ettikleri alanlarda yazdıkları eserlerin adlarını zikrederken önemli bir literatür yazımının da kanıtını sunmaktadırlar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, İzmir 2016, s. 35-76.

Bakkal, Ali, *Harran Okulu*, İstanbul ts.

Bek, Ahmed İsa, *Tarihu'l-Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Beyrut 1981.

Dere, Ali Hüseyin, *et-Tarihu'l-Hadârî li'd-Devleti'l-Hamdâniyye fî Haleb (333-394/944-1003)*, (Camiatu'l-Beyrut el-Arabiyye: Doktora Tezi), Beyrut 2016.

El-Antâkî, *Tarihu'l-Antâkî el-Ma'rûf bi-Sılat Tarihi Otîhâ*, thk. Ömer Abdus-salam et-Tedmürî, Trablus 1990.

Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951.

Es-Se'âlibî, *Yetimetü'd-dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, I-III, Beyrut 2000.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 124-126.

Fehd, Tevfik, “İlm-i Felek”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 126-129.

Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası Tıp Sanatı Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nuri Nirven, İstanbul 2018.

Güner, Ahmet, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi -İslâm Tıbbı ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı-*, İzmir 2005.

Hilâl Es-Sâbî, *Zeylû Tecâribi'l-Ümem ve Te'akibi'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmamî, VII, Tahran 2000.

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd, Beyrut 1998.

İbnu'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. İbrahim Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

- İbnü'l-Adîm, *Buğyetu 't-taleb fi târîh Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-X, Beyrut ts.
- _____, *Zübdetü 'l-Haleb min târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, çev. Abdülkerim Özeydın, IX, İstanbul 1991.
- _____, *el-Kâmil fi 't-târîh*, çev. Ahmet Ağırkaça, VIII, İstanbul 1991.
- İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tavil-Ahmed Şemseddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010; Türkçe trc., *el-Fihrist İlk Dönem İslâm Kültür Atlası*, ed. Mehmet Yolcu, çev. Heyet, İstanbul 2017.
- Kaçar Mustafa- Atilla Bir, "Usturlap", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 195-198.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Hamdaniler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 446-447.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütübi ve 'l-fünûn*, I-IV, trc. Rüştü Balcı, İstanbul 2011.
- Kehhâle, Ömer Rıza (ts.), *Mu 'cemu 'l-Mü 'ellifin*, IV, VII, Beyrut ts.
- Kutluer, İlhan, "İbn Ebü'l-Eş'as", *DİA*, XIX, 1999, 462-463.
- Kürd Ali Muhammed, *Hıtatu 'ş-Şâm*, IV, Kahire 2007.
- Özeydın, Abdülkerim, "Adudüddeve", *DİA*, I, İstanbul 1988, 392-393.
- Sayılı, Aydın, "Hârezmî ile Abdülhamîd İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", çev. Aydın Sayılı-Melek Dosay, *Erdem*, VII/19 (1991), 101-214.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, II, İstanbul 2008.
- _____, *Tarihu 't-Turâsi 'l-Arabî*, Arapça trc. Abdullah b. Abdullah el-Hicazî, III, Riyad 2009.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu 'z-zamân fi târîhi 'l-a'yân*, thk. Kamil Selman Cebürî-Kays Kazım el-Cunâbî, XI, Beyrut 2016.
- Tokuş, Ömer, "Haleb Hamdânîleri Sarayında Bulunan Filozof, İlim Adamları ve Şairler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CII/202 (Şubat 2013), İstanbul 2013, 169-186.
- _____, *Hamdaniler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- Tomakin, Ahmet Yasin, *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryaniler (132-656/750-1258)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbas, III, V, Beyrut 1993.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, II, İstanbul 2012.

EXTENDED ABSTRACT

Scientific activities from Phoenician, Babylonian, Sumerian civilizations to Greek and Indian civilizations have always existed. Khalid b. Yazid, one of the Umayyad princes, along with the activities of translating ancient Greek papers into Arabic, found a spreading environment in Islamic Cultural Geography. It can be traced that the translation activities in question began to increase during the reign of Abu Ja'far al-Mansur and Harun Rashid, two of the Abbasid caliphs, and were carried out systematically along with al-Mamun. Scientific knowledge which gained importance through the contribution of translation activities caused an important influence on the emergence of new and private studies on the Islamic cultural map. Scientific activities gained momentum in the city of Baghdad, a major trade center founded by Abu Ja'far al-Mansur, where demographically different ethnic and cultural people came together.

The weakening of the Abbasids' political authority over the decentralized cities resulted in the conquest by local commanders of cities with long-established cultural and scientific backgrounds, such as Mosul and Aleppo, from the 10th century onwards. Hamdanids, taking advantage of this weakness of the Abbasids, captured cities such as Mosul and Aleppo, and further advanced the cultural and scientific heritage in these cities. Together with the Hamdanids, positive and religious Sciences gained new momentum in the cities of Mosul and Aleppo, and the Hamdanid rulers provided gifts, salaries and incentives for the advancement of these sciences. Astronomy and Medical Sciences, the branches of positive Sciences, attracted the attention of the rulers, and a suitable environment was created for individuals who found fame in these sciences.

In particular, the increasing importance of Astrology, Astronomy and Medical Sciences in cities dominated by the Hamdanids, such as Aleppo and Mosul, should not be addressed without regard to the cultural and scientific advances created by the Abbasids. It is understood that many of the scholars in the Hamdanid Palace were part of this academic pool formed by the Abbasids and closely followed the scientific developments in the cities close to the center cities, especially Baghdad. In addition, the ethnic affiliation of soothsayers, astrologers, and physicians in the Hamdanid Palace shows that many of them were not Muslims or were Muslim converts. This reveals that the Hamdanids understood scientific developments to be a common value.

Scholars quickly noticed the interest given to them by the Hamdanid rulers and this led them to orient to the Hamdanids' Palace. The famous augur and astronomer Ibn Abi Mansur (or Ali al-Munaccim), who received monthly salaries by residing in the palace of Seyfûddevele, an Aleppo Hamdani ruler, made important studies. The works of *Kitabu'n-Nevrûz ve'l-Mihricân* and *Fezâ'ilu Şehri Ramadân*, which was written about the virtues of the month of Ramadan and the Holy Quran, are undoubtedly notable. Besides this, Abu'l-Qasim er-Rakki al-Muctebi, who was an expert on the astronomical calendar, Astronomy, and Ahkam (augur/soothsayer), found fame with important papers he wrote in the fields of Astronomy and Mathematics. In addition to these scholars, it is understood that the study *al-Medhalu ila ilmi'n-nücum*, whose unknown author gives information about horoscopes, planets, stars and fortune arrows, was dedicated to Sayf ad-dawla. One of the scholars who should be mentioned together with Ali al-Antakî, a soothsayer and astrologer, is Meryem el-Usturlâbî. It was very significant that Meryem al-Usturlâbî, a woman, conducted scientific activities in Aleppo and developed a new usturlâb device showing the point that scientific accumulation arrived.

Besides astrology and astronomy, Mosul and Aleppo gave importance to medicine, and they patronized important scholars in this field. In 352 (963-964), the transfer of twenty-five year old Siamese twins from Armenia to Nasır ad-dawla, Mosul Hamdanids ruler for medical treatment, points to the great medical experience of the Hamdanids. Ibn Abi al-Ash'as, a resident of Mosul Hamdanid palace, who was under the protection of Nasır ad-dawla, wrote papers on subjects such as epilepsy, shoulder pain, insomnia and smallpox, which is very important in terms of showing the point that their scientific acknowledge reached. Ibn Abi al-Ash'as, who increased his fame by treating Nasır ad-dawla's child who was exposed to anemia, made important contributions to the science of medicine with his works and students. Ibn Abi al-Ash'as, who has extensive knowledge about the medical works of the Greek physician Galenos (Câlinûs), says in his *Kitâbu'l-edviyeti'l-Müfredede* that "whoever reading this work by learning reaches expertise, which is an ambitious discourse. Ibn Sevvâb el-Mevsilî and Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Beledî, students of Ibn Abi al-Ash'as, who passed away in 360 (971), commented on his works and obtained important acclaim through the papers they wrote. Abu al-Abbâs Ahmed wrote a book titled "*Kitâbu tedbiri'l-habâlî ve'l-etfâl ve's-sibyân ve hıfzu sıhhatihim ve mudâvâtu'l-emrâzi'l-Arize lehum*" for Yakub b. Killis, the vizier of Egypt's Fatimid State, on pregnancy measures, the protection of child health, the diseases that children were exposed to, and the ways of treatment, which is undoubtedly one of the most significant studies written in the tenth century.

It is understood that Aleppo Hamdanids also gave importance to the science of medicine and protected important scholars. The Aleppo Hamdanids, who were

on the Muslim-Byzantine border, needed frequent medical assistance for the treatment of wounded people due to their war with Byzantium. It is understood that medical physicians were employed both for the medical treatments needed during the war and the health of the rulers themselves in the Hamdanids palace. The fact that Sayf ad-dawla had about 24 physicians at the same time proves that Aleppo Hamdanids attached importance to the science of medicine. One of the most important medical physicians we can encounter when searching the name of Sayf ad-dawla is Abu al-Hussein b. Kashkaraya who was known as *sahibu'l-hukne* (injection/syringe owner). Abu al-Hussein, who had excelled with his skill in medicine, was invited from Aleppo to Mosul because Sayf ad-dawla could not be treated due to severe damage to the urinary tract, an injury which he sustained in one of the wars. Upon reaching Aleppo, Abu Hussein treated Sayf ad-dawla and therefore began to take part in his friendly assemblies. Abu al-Hussein, who passed away in 389 (999), went to *al-Adudî* hospital built by Adud ad-dawla in Baghdad between 978-983 and began to serve Buwayhids. One of the physicians whom we can find under the auspices of Sayf ad-dawla is Isa ar-Raqi en-Nefisi et-Tbilisi. Isa received four salaries from Sayf ad-dawla for his knowledge, including his translations from Syriac to Arabic, his medicine and two other branches of science the name of which is not mentioned. Muhammad b. Ja'far was one of the physicians of Sayf ad-dawla, who was not well-known but who wrote famous books about heart diseases.

In conclusion, many scholars of different ethnic and religious backgrounds were gathered in line with Hamdanids' interest in scientific activities, needs, and incentives in the Mosul and Aleppo palaces. The fact that *sahibu'l-hukne* (injection/syringe owner) Abu al-Hussein b Kashkaraya and Isa ar-Rakki as Syriacs, and that Ibn Kusin as a Jewish, continued their scientific activities in the Hamdanids palace, shows the tolerance of the Hamdanids and reveals the fact that they held science to be more important than ethnic differences. In addition, writers such as Ibn an-Nadim, Ibnu al-Kifî, Ibn Abî Usaybia, Yakut al-Hamevî, and Katip Chelebî prove that important literature was introduced in the mentioned sciences in this period by recording the names of the works written by Astronomers and Physicians who were complimented in Hamdanids Palace. Astronomical and medical scholars residing in Hamdanids palace also used tools related to the sciences they were engaged in. Examples of these instruments were *zatu'l-halak* for the observation of celestial bodies and primitive injection instruments made of spikes and tree seedlings used to treat patients. All these developments show that during the Hamdanid period, astrology, astronomy and medical sciences attracted the attention of the rulers and as a result of this, an important literature emerged with papers written by the scholars.